

Shahid Bahonar
University of Kerman

Identifying the Origins and Implications of Cultural Division during the Qajar Era Based on the Qur'anic Standard Culture

Hossein Arabnezhad Zarandi¹ | Mohammad Nasiri²

1. Ph.D. Candidate, University of Islamic Sciences, Qom, Iran and Faculty Member, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran. e-mail: h.arabnejad@uk.ac.ir.

2. Associate Professor, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran. e-mail: nasiri.m@ut.ac.ir.

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 10 March 2023
Received in revised form 08
September 2024
Accepted 07 October 2024
Published online 21 December
2024

Keywords:

Identifying the origins,
cultural division,
standard culture,
Qajar,
Westernism,
Westernization.

ABSTRACT

Purpose: The standard culture is objectified in the community based on the recognition of cultural solutions and problems. The foundations of the standard culture refer to the fundamental elements of culture in the form of the system of vision, value and disposition. Thus, the discrepancy in the construction of these systems is considered a cultural division. To reach the civilized world, the Qajars focused on the development of foreign relations and fundamental changes. The connection with the Western world made the social context in that period receptive to the emergence and growth of new ideas. The new thoughts and beliefs and the resulting changes, which were followed with the support of the Qajar kings' vision and tendency, appeared to be traumatic in the character and social behavior of that era. Accordingly, the main objective of this study was to identify the origins and implications of cultural division in the Qajar period.

Method and Research: Using a descriptive-analytical design, the present study identified the origins and implications of cultural division in the Qajar period.

Findings and Conclusions: The findings indicated that Westernism and Westernization, modernism and self-loss, constitutionalism and justice, the dispersion of power and the domination of foreigners over the governance system were the origins of cultural division. Moreover, the emergence of the *Roshan Fekri* (enlightenment) discourse, the influence of enlightened ideas of western-oriented thinkers, de-traditionalization of Westernized students, as well as political, military and economic dependence of Iran are some implications of cultural division during the rule of Qajar kings over Iran.

Cite this article: Arabnezhad Zarandi, Hossein., Nasiri, Mohammad. (2024). Identifying the Origins and Implications of Cultural Division during the Qajar Era Based on the Qur'anic Standard Culture. *Journal of Iranian Studies*, 23 (46), 339-363. <http://doi.org/10.22103/jis.2024.23078.2590>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The investigation of cultural issues is directly related to the social human mechanism, and examines the status, perspective and behavior of humans and the extraction of cultural challenges of the target community. As an inherent variable and the first Islamic culture, the Holy Qur'an has considered the standard culture as the only way to achieve the desirable Qur'anic civilization and has defined the norms and anomalies aimed at building the Islamic society. Identifying the internal grounds of harm is one of the specialties of the Holy Qur'an in investigating cultural issues, which can also be referred to as the incorporation of attitudes and tendencies in the occurrence of social harms (Daneshkia 2014: 62). According to this cultural perspective, any behavioral harm arises from a specific cognitive and attitudinal system or value system. Intellectual and ideological features are present in all social values and behaviors, and beliefs form the core of culture. In the cultural vision of the Holy Qur'an, true values such as independence and xenophobia, self-confidence and self-reliance, legalism and justice-orientation as well as commitment and responsibility are considered desirable social norms and part of the Qur'anic culture (Fatir, 35:10; Al-Imran, 3: 139; Hadid, 57: 25; Baqarah, 2: 286; Isra, 17: 36)

Methodology

Using the Qur'anic approach and focusing on cultural and social function, the present study investigated the origins and implications of cultural division in the Qajar period, which was an innovative aspect of the study.

Discussion

The Qajar era, characterized by the transition from the traditional path to the period of administrative reforms and political changes in Iran as well as the political rivalries of great countries such as England and Russia, has always been the focus of history and sociology researchers. The political transformations and social changes of the 19th and 20th centuries in Iran have given a special feature to the social and political structure of the Qajar period. The Iranian community in the Qajar era should be considered a religious community (Shamim 2008: 368)

From the first years of the Qajar dynasty, Iran was desired and coveted by the colonists, including the Russians and the British. This period is characterized by the formation of foreign relations and the emergence of the idea of modernization and reforms. The foreign relations of this period were accompanied by a variety of granting concessions, hiring experts and trying to import technology and foreign capital, war and peace. The feeling of the need for modernization and reforms on the part of the Qajar elites along with their inclination towards the West should be considered as the consequence of the foreign relations of this period and also the wars between Iran and Russia which started from within the sovereignty and gradually expanded and had cultural, social and political consequences for the Iranian community (Ibid.: 117). The dispersion of power sources prevented the completion of the reform project. The failure of the reforms fueled the political, economic and ideological crisis

of the Qajar political system and the social activists started to work and contributed to the emergence of revolutionary and freedom-seeking thoughts and the Iranian Constitutional Revolution (Adamiyat, 2006: 16).

Conclusion

The present study investigated cultural division as the discrepancies in attitudes and values in the Qajar period. The coincidence of the Qajar era with global changes and developments caused the establishment of relationships between Iran and Western countries and the increasing familiarity of Iranians with technological and industrial advances in European societies. Intellectually, the connection with the Western countries contributed to the spread of new ideas and trends in Iran during the Qajar era. The emergence of the idea of modernization and reforms received attention from Iranian elites, and as a result, an enlightened class with a tendency towards the West emerged in Iran. Westernism was propagated and promoted by intellectuals, permeated Iran's internal affairs and foreign policy, and gradually involved the society in Westernization and self-loss.

The Westernized intellectuals believed that the elimination of backwardness and reaching the apex of civilization would be possible by turning to the West and Western culture, and they believed that the Iranian nation had no other choice but to put aside its beliefs and values and be indifferent to its religion and customs to achieve the material civilization of the West. Confrontation with Western culture and civilization encompassed all aspects of Iran's social system. The superficial view of Western culture and civilization and lack of attention to its intellectual content, the indifference of the Qajar rulers to the spirit of colonialism, and the hegemony of the dominating countries resulted in the influence and domination of colonialism in Iran.

The main consequence of the dispersion of Iran's power sources during the Qajar period was the failure of reforms and modernization. This issue fueled the political, economic and ideological crisis of the Qajar political system. Due to the lack of a powerful central government in the Qajar period, the rebels sought to create chaos and insecurity in different places. The separation of parts of Iran's territory was the outcome of these anarchies and social insecurities. During this period, the country's economic facilities and capabilities were given to foreigners in the form of various privileges and through the mediation of courtiers. Military independence and the existence of a strong army in Iran were also contrary to the interests of foreign powers in Iran, and foreigners tried to weaken Iran's military power to dominate the country's resources and interests.

These issues contributed to the emergence of revolutionary and freedom-seeking thoughts among Iranian activists. The transfer of students abroad, the trips of courtiers and politicians to Europe, and the migration of some Iranians to different countries paved the way for the entry of constitutionalism and justice-seeking thinking in Iran. The outcome of sending students to the West was the development of Westernized intellectual and cultural currents in Iran, and the people with Westernized ideas formulated and implemented the cultural policies of the Iranian government.

بسترشناسی و مصادیق تفرقه فرهنگی در دوره قاجار بر مبنای فرهنگ معیار قرآنی

حسین عرب‌نژاد زرنندی (نویسنده مسئول)^۱ محمد نصیری^۲

۱. دانشجوی دکتری دانشگاه معارف اسلامی قم و عضو هیأت علمی دانشگاه شهید باهنر کرمان، ایران. رایانامه: h.arabnejad@uk.ac.ir

۲. دانشیار دانشکده معارف و اندیشه اسلامی دانشگاه تهران، ایران. رایانامه: nasiri.m@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	زمینه/هدف: عینی‌سازی فرهنگ معیار در جامعه، مبتنی بر شناخت آسیب‌ها و راهکارهای فرهنگی است. مبانی فرهنگ معیار به عناصر ریشه‌ای فرهنگ در قالب نظام بینش، ارزش و گرایش‌ها ناظر است به گونه‌ای که پراکندگی در ساحت این نظامات را تفرقه فرهنگی دانسته-اند. مسأله اصلی پژوهش، شناسایی بسترهای پیدایش و مصادیق تفرقه فرهنگی در دوره قاجار است. قاجاریان برای رسیدن به دنیای متمدن، شکل‌دهی به روابط خارجی و انجام تغییرات بنیادین را در دستور کار قرار دادند. ارتباط با غرب، محیط اجتماعی آن دوره را آماده ظهور و رشد افکاری تازه نمود. افکار و عقائد جدید و تغییرات حاصل از آن که با پشتوانه بینشی و گرایشی شاهان قاجار دنبال می‌شد، در منش و رفتار اجتماعی آن عصر آسیب‌زا ظاهر گردید.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۲۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۶/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۱۶ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱	روش/رویکرد: در پژوهش پیش‌رو، این آسیب‌ها با عنوان تفرقه فرهنگی شناسایی و به روش توصیفی - تحلیلی مورد بررسی قرار می‌گیرد.
کلیدواژه‌ها: بسترشناسی، تفرقه فرهنگی، فرهنگ معیار، قاجار، غرب‌گرایی، غرب‌زدگی.	یافته‌ها/نتایج: بر اساس یافته‌های این پژوهش، غرب‌گرایی و غرب‌زدگی، نوگرایی و خودباختگی، مشروطه‌طلبی و عدالت‌خواهی، پراکندگی قدرت و سلطه بیگانگان بر نظام حکمرانی از بسترهای پیدایش تفرقه فرهنگی و پیدایی گفتمان روشن‌فکری، نفوذ افکار روشن-فکران غرب‌گرا، سنت‌زدایی تحصيل‌کردگان غرب‌زده، وابستگی سیاسی، نظامی و اقتصادی ایران از جمله مصادیق تفرقه فرهنگی در دوره سلطه شاهان قاجار بر ایران است.

استناد: عرب‌نژاد زرنندی، حسین؛ نصیری، محمد (۱۴۰۳). بسترشناسی و مصادیق تفرقه فرهنگی در دوره قاجار بر مبنای فرهنگ معیار قرآنی. *مجله مطالعات ایرانی*، ۲۳ (۴۶)، ۳۳۹-۳۶۳.

<http://doi.org/10.22103/jis.2024.23078.2590>

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱. مقدمه

۱.۱. بیان مسئله

آسیب‌شناسی فرهنگی مقوله‌ای است که مستقیماً با ساز و کار انسان اجتماعی مرتبط است و به بررسی وضعیت و نوع نگاه و رفتار انسان و استخراج چالش‌های فرهنگی جامعه هدف می‌پردازد. قرآن کریم به عنوان متغیر ذاتی و نخستین فرهنگ اسلامی، تنها مسیر دست‌یافت به تمدن مطلوب قرآنی را فرهنگ معیار دانسته و هنجارها و ناهنجاری‌های هدف‌مند ساخت جامعه اسلامی را تعریف نموده است. شناسایی زمینه‌های درونی آسیب‌ها از اختصاصات قرآن کریم در آسیب‌شناسی فرهنگی است که می‌توان از آن با عنوان لحاظ نگرش‌ها و گرایش‌ها در پیدایش آسیب‌ها نیز یاد نمود (دانشکدا، ۱۳۹۳: ۶۲). در این نگاه فرهنگی، هر آسیب رفتاری برخاسته از نظام شناختی و نگرشی و یا نظام ارزشی خاص است. در تمامی ارزش‌ها و رفتارهای اجتماعی، ویژگی‌های فکری و اعتقادی حضور دارد و باورهاست که هسته مرکزی فرهنگ را شکل می‌دهد. در بینش فرهنگی قرآن کریم، ارزش‌های حقیقی چون استقلال و بیگانه‌ستیزی، خودباوری و اتکا به نفس، قانون‌گرایی و عدالت‌محوری، تعهد و مسئولیت‌پذیری از هنجارهای مطلوب اجتماعی و فرهنگ معیار قرآنی محسوب گردیده است (رک: فاطر (۳۵): ۱۰ و آل عمران (۳): ۱۳۹ و حدید (۵۷): ۲۵ و بقره (۲): ۲۸۶ و اسراء (۱۷): ۳۶).

عصر قاجار، دوره گذر از سنت به اصلاحات اداری، دوره تغییرات سیاسی ایران و قرار گرفتن بین رقابت سیاسی کشورهای چون انگلیس و روسیه، همواره مورد توجه پژوهشگران و محققان تاریخ و جامعه‌شناسی بوده است. دگرگونی‌های سیاسی و تغییرات اجتماعی قرن سیزدهم و چهاردهم قمری ایران، ویژگی‌ای خاص به ساخت اجتماعی و سیاسی دوره قاجار داده است (ورهرام، ۱۳۸۵: ۱۳ و ۸۳). همچنین با توجه به رسوخ کامل عقاید مذهبی در ذهن اکثریت مردم ایران، بایست جامعه ایران در عصر قاجار را یک جامعه مذهبی دانست (شمیم، ۱۳۸۷: ۳۳۸).

از نخستین سال‌های سلطنت شاهان قاجار، ایران مورد نظر و طمع کشورهای استعمارگر از جمله روس و انگلیس قرار گرفت. شکل‌گیری روابط خارجی و پیدایش اندیشه نوگرایی و اصلاحات در این دوره برجسته است. روابط خارجی این دوره، با تنوعی از اعطای امتیازات، استخدام کارشناسان، تلاش برای ورود تکنولوژی و سرمایه خارجی به ایران، جنگ و صلح همراه بود. احساس نیاز به نوسازی و اصلاحات از سوی نخبگان قاجار همراه با تمایل به غرب را باید پیامد روابط خارجی این دوره و همچنین جنگ‌های ایران و روس دانست که از درون حاکمیت آغاز گردید و به تدریج گسترش یافت و ابعاد فرهنگی، اجتماعی و سیاسی جامعه را تحت تأثیر خود قرار داد (همان: ۱۱۷). پراکندگی منابع قدرت مانع اتمام پروژه اصلاحات در ایران گردید. شکست اصلاحات بر بحران-

های سیاسی، اقتصادی و ایدئولوژیک نظام سیاسی قاجار دامن زد و در نتیجه، زمینه بروز افکار انقلابی و آزادی‌طلبی و نیز نهضت مشروطیت به دست نیروهای فعال جامعه فراهم گردید (آدمیت، ۱۳۸۵: ۱۶).

پیش‌فرض پژوهش، غرب‌گرایی و غرب‌زدگی دربار قاجار به همراه سلطه فکری و فرهنگی استعمار بر نظام حکمرانی آن دوره توأم با نفوذ افکار روشن‌فکران غرب‌گرا و غرب‌زده در دولت قاجار است که در این مقاله تحت عنوان تفرقه فرهنگی مورد بررسی قرار می‌گیرد. مسئله اصلی پژوهش حاضر، شناسایی بسترهای پیدایش و مصادیق تفرقه فرهنگی در دوره قاجار است که ناظر به صاحبان امر حکمرانی در عصر قاجار می‌باشد.

۲.۱. پیشینه پژوهش

تفاوت این تحقیق با تحقیقات پیشین، نو بودن مسئله آن است. آثار گذشته با رویکرد توصیفی - تاریخی به بررسی وضعیت فکری، فرهنگی و نظام اجتماعی ایران در عصر قاجار پرداخته است. در خصوص بسترسنجی و مصداق-شناسی تفرقه فرهنگی در دوره قاجار تحقیق مستقلی یافت نگردید. مقاله پیش رو با رویکرد قرآنی و کارکرد فرهنگی و اجتماعی به بررسی بسترهای پیدایش و مصادیق تفرقه فرهنگی در دوره قاجار پرداخته که متمایز از پژوهش‌های انجام شده است. پژوهش‌هایی که قرابت موضوعی با مقاله حاضر دارند، ضرورت دارد که مورد ملاحظه و توجه قرار گیرند.

پیش از این، زینب شریفی‌شکوه (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان «وضعیت فکری و فرهنگی ایران در عصر قاجار» بافت جامعه ایرانی و فضای حاکم بر اندیشه‌های رایج دوره قاجار را با تکیه بر محیط اجتماعی فرهنگی آن دوره، مورد بررسی و تحلیل قرار داده است. علیرضا ملایی توانی (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان «تبیین ریشه‌های اجتماعی اقتصادی انقلاب مشروطه» تلاش نموده علل اجتماعی اقتصادی وقوع انقلاب مشروطه را در چارچوب نظریه کارکردگرایی چالمرز جانسون تبیین نماید. این نظریه که مبتنی بر تعادل و همبستگی اجتماعی است، اعتقاد دارد که در عصر قاجار در پی مواجهه حاکمیت و جامعه ایران با غرب و تقابل سنت‌های بومی با ارزش‌های مدرن، نظم کهن از هم گسیخت و انقلاب پدیدار گشت. صمد رسول‌زاده اقدام و علیرضا طاهری (۱۳۹۳) در مقاله «بررسی علل توسعه‌نیافتگی ایران در دوره قاجار» نقش ساختارهای اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی را در توسعه‌نیافتگی ایران در دوره قاجار مورد بررسی قرار داده‌اند. امیرمحمد حاجی‌یوسفی و محمد محمدیان (۱۳۹۷) نیز بحث اصلی پژوهش «منابع قدرت اجتماعی، ساختار دولت و روابط خارجی قاجار» را ارتباط میان نظم داخلی جامعه قاجار و ساختار دولت با روابط خارجی دانسته‌اند و ضمن ارائه چارچوبی تئوریک برای تحلیل روابط خارجی، متغیرهای دخیل در روابط خارجی دوره قاجار را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده‌اند.

۳.۱. روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی فراهم گردیده و درصدد است تا بسترها و مصادیق تفرقه فرهنگی در دوره قاجار را با تکیه بر فرهنگ معیار قرآنی مورد بررسی قرار دهد.

۴.۱. یافته‌های پژوهش

نتایج تحقیق نشان می‌دهد: غرب‌گرایی و غرب‌زدگی، نوگرایی و خودباختگی، مشروطه‌طلبی و عدالت‌خواهی، پراکندگی قدرت و سلطه بیگانگان بر نظام حکمرانی از بسترهای پیدایش تفرقه فرهنگی و پیدایی گفتمان روشن‌فکری، نفوذ افکار روشن‌فکران غرب‌گرا، سنت‌زدایی تحصیل‌کردگان غرب‌زده، وابستگی سیاسی، نظامی و اقتصادی ایران از جمله مصادیق تفرقه فرهنگی در دوره سلطه شاهان قاجار بر ایران است.

۵.۱. مبانی نظری پژوهش

تفرقه (Division) در لغت به معنای جدایی و پراکندگی است (آذرنوش، ۱۳۷۹: ۵۰۴). قرآن کریم وضعیت ایده‌آل فرهنگی را به «فرهنگ معیار» (Standard culture) تعبیر نموده، به گونه‌ای که شکل‌گیری نظام فرهنگی مطلوب بدان وابسته است. فرهنگ معیار قرآنی، نظام جامعی از «بینش» (Intuition)، «ارزش» (Value) و «منش» (Character) را براساس آموزه‌های وحیانی بیان و هنجارها و ناهنجاری‌های هدف‌مندی را برای ساخت جامعه اسلامی تعریف نموده است. به دیگر سخن، فرهنگ تراز قرآنی، نرم‌افزار حرکت جامعه به سمت آرمان‌شهر مطلوبی است که دین اسلام ترسیم نموده و به جامعه بشریت عرضه داشته است (ذوعلم، ۱۳۹۲: ۴۶). بر این اساس، «تفرقه فرهنگی» (divide Cultural) آسیب‌هایی است که بر ساحات بینش و ارزش‌های جامعه تأثیر گذاشته، در منش و رفتارهای اجتماعی ظاهر شده و مانع تحقق مطلوب اهداف می‌گردد. «غرب‌گرایی» (Westernization) جریان خاص فرهنگی‌ای است که بخشی از جامعه، فرهنگ به وجود آمده در جهان غرب پس از رنسانس (جنبش فرهنگی اروپا) را به صورت کلی یا جزئی اقتباس می‌کند. «غرب‌زدگی» نیز نوعی تمایل مبتنی بر احساس و فارغ از اندیشمندی است که مشابه غفلت و نابخردی در روش می‌باشد (نقوی، ۱۳۷۷: ۱۵).

دلیل انتخاب دوره قاجار برای مطالعه و تحقیق آن است که اولاً کشور ایران از این دوره وارد تحولات و معادلات جهانی شد و در این معادلات، شکست‌های سیاسی و نظامی ایران رقم خورد. ثانیاً وقوع انقلاب صنعتی در اروپا مصادف با اصلاحات صدر اعظم ایران، امیرکبیر بود، به گونه‌ای که کوشش مصلحانی چون امیرکبیر در ایران ناتمام ماند و به نتیجه مطلوب نرسید. ثالثاً جهان شاهد نوعی رقابت و دست‌اندازی کشورهای استعمارگر به کشورهای جهان سوم از جمله ایران بود. در این راستا، آسیب‌شناسی نظام بینشی، ارزشی و منشی حکمرانان دوره قاجار در ایران براساس آموزه‌های وحیانی جهت مصونیت بخشیدن به نظام فرهنگی دوره معاصر ضروری است. چرا که بسیاری از مسایل امروز ایران ریشه در دوره قاجار داشته و بدون واکاوی این دوره تاریخی، اتخاذ تدابیر مناسب جهت اصلاح نظام فرهنگی ممکن نخواهد شد.

۲. بحث و بررسی

دوره قاجار را می‌توان سرآغاز تاریخ معاصر ایران دانست. ایران در این دوره (۱۳ شمسی / ۱۹ میلادی)، با آسیب‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی مواجه گردید و به شکل نسبتاً وسیعی با جوامع اروپایی ارتباط برقرار نمود، با اصول شهرنشینی، گسترش صنعت و پیشرفت تکنولوژی آنان آشنا گشت و همین مسئله، زمینه پیدایش طبقات و گروه‌های اجتماعی را در ایران فراهم ساخت. قاجاریان نیز در راه استحکام بنیان سلطنت خود کوشیدند و در این راه، از توسل به بیگانگان دریغ نمی‌ورزیدند و خواهان جلب حمایت اروپاییان بودند، چرا که استمداد از نیروی خارجی را عاملی مهم در تداوم حکمرانی و سلطه خود بر مردم می‌دانستند (شمیم، ۱۳۸۷: ۳۲۴).

آشنایی ایران با غرب و فرهنگ آن، به تدریج جامعه ایران را درگیر مدرنیسم و نوگرایی کرد و این رویارویی فرهنگی تمامی ابعاد نظام اجتماعی ایران را دربرگرفت. در ایران طبقه جدیدی به نام روشن‌فکران با گرایش به غرب پدید آمد. غرب‌گرایی در امور داخلی و سیاست خارجی ایران توسط این روشن‌فکران غرب‌گرا تبلیغ و ترویج شد و به غرب‌زدگی منجر گردید. خدمت زمامداران قاجار به منافع استعماری، حضور رو به افزایش اتباع بیگانه در ایران به دلیل انعقاد قراردادهای گوناگون و نفوذ اندیشه و فرهنگ غرب را می‌توان پیامد وجود حکومت مرکزی غیر مقتدر و وابسته به استعمار در ایران دوره قاجار دانست.

۱.۲. بستر شناخت تفرقه فرهنگی

رویکرد فرهنگی و اجتماعی پژوهش جهت شناسایی بسترهای پیدایش تفرقه فرهنگی در دوره قاجار، ما را به موارد ذیل هدایت می‌نماید:

۱.۱.۲. غرب‌گرایی و غرب‌زدگی

ارتباط با غرب، سبب تحولات اجتماعی و فرهنگی جامعه ایران در دوره قاجار گردید. گرایش به غرب مقارن با تلاش سلطه‌گران برای گسترش سیطره خود در سرتاسر جهان انجام شد (رائین، ۱۳۷۹: ۴۸۷). جامعه جنگ‌زده و محتاج فن‌آوری در ایران، به نوعی غرب‌زده و خودباخته بود. این شیفتگی در برابر غرب را باید معلول آشنایی سطحی و اطلاعات غیر عمیق از غرب دانست (نجفی و فقیه حقانی، ۱۳۸۴: ۱۳۵). درک عقب‌ماندگی‌های ایران و سرخوردگی از ناتوانی ساختار و نهادهای سنتی جامعه برای پاسخ‌گویی به نیازهای جدید و تحقق ضرورت اصلاحات در راستای پیشرفت و ترقی ایران در شرایطی شکل گرفت که برای تعریف و تدوین اندیشه ترقی و تجدد، الگویی جز پیشرفت جوامع غربی وجود نداشت (آجدانی، ۱۳۸۷: ۶۳).

ورود و نفوذ فرهنگ غرب در ایران، پیامد سوء جنگ‌های ایران و روس بود. تأثیرپذیری فرهنگ سیاسی و ملی ایران از فرهنگ غرب سبب پیدایش گرایش‌های نوین در عرصه سیاست ایران شد. برای شناخت نفوذ اندیشه و

فرهنگ غرب در ایران، بایست به بررسی قراردادهای استعماری و رقابت بیگانگان در ایران، تأسیس مراکز علمی از رشديه تا دارالفنون و اعزام دانشجو به خارج، انتشار روزنامه و تأسیس چاپخانه، ورود جریان فراماسونری و انجمن‌های سرّی در ایران پرداخت (مدنی، ۱۳۸۶: ۹).

از اواسط سلطنت فتحعلی‌شاه و پس از عقد قراردادهای گلستان و ترکمان‌چای، سیاست خارجی کشور تابع سیاست و منافع روس و انگلیس قرار گرفت (همان: ۳۲۵). تا آغاز صدارت امیرکبیر، نفوذ و مداخله سفرا و وزرای خارجی در ایران، محترم و مطاع بود (شمیم، ۱۳۸۷: ۳۳۱). میرزاعسکرخان ارومی افشار سفیر فتحعلی‌شاه که برای اتحاد ایران و فرانسه به دربار ناپلئون بناپارت امپراتور فرانسه فرستاده شده بود، در یک سخنرانی، شمشیر خود را به لژ فراماسونی (تشکیلات مخفی در خدمت استعمار) تقدیم می‌کند و می‌گوید: «با این شمشیر در بیست و هفت جنگ برای وطن خود خدمت کرده‌ام» (رائین، ۱۳۷۹: ۳۰۹). تقدیم شمشیری که تا آن زمان در خدمت وطن به کار می‌رفت، نمودی آشکار از خلع سلاح در برابر هجوم استعمار غرب است (پارسانیا، ۱۳۷۷: ۱۸۴). از دیگر رجال قاجار، میرزاابوالحسن‌خان ایلچی، وزیر امور خارجه ایران در زمان فتحعلی‌شاه و سفیر ایران در انگلیس است که به مدت ۳۵ سال بالاترین مشاغل رسمی را بر عهده داشت. قراردادهای گلستان و ترکمان‌چای توسط او امضا شد و بیشترین اسنادی که درباره حقوق‌بگیران انگلیس منتشر شده، مربوط به اوست. وی با بیان دل‌باختگی خود به انگلیسی‌ها می‌نویسد: «به اعتقاد خاطی، اگر اهل ایران را فراغت حاصل شود و اقتباس از کار اهل انگلیز نمایند، جمیع امور روزگار ایشان بر وفق صواب گردد.» (شیرازی، ۱۳۶۴: ۲۱۰).

بنابراین در تعامل ایران و غرب، این غرب بود که توانست با استفاده از اوضاع نامتعادل و ناآرام حکمرانی قاجاریان و نیز هم‌دستی با غرب‌گرایان داخلی در لباس تجددخواهی، ثروت‌های ملی ایران را به غارت برد. قراردادهای گلستان و ترکمان‌چای بین ایران و روس، فین‌کن‌اشتاین بین ایران و فرانسه، مُجمل و مُفصل بین ایران و انگلیس، نمونه‌ای از این غارتگری‌هاست (نفیسی، ۱۳۸۳: ۹۸).

۲.۱.۲. نوگرایی و خودباختگی

حرکت جهان به سوی توسعه و صنعتی شدن، از جمله ویژگی‌های عصر قاجار بود (آبادیان، ۱۳۸۰، ۲۳۰). این شرایط نواندیشان تجددطلب را به رهایی از اوضاع پریشان و تأسیس دولتی نیرومند و کارآمد بر پایه سنت‌ستیزی و دریافت اصول تمدن اروپایی تشویق و به سوی مبارزات فکری، فرهنگی و سیاسی سوق داد (شاه‌محمدی، ۱۳۹۴: ۹۸). افراد این طبقه که پیش‌تر برای یادگیری فنون نوین و صنایع جدید و کسب تجربه از جهان متمدن غرب به کشورهای اروپایی رفت و آمد داشتند، از جمله نخبگان و اندیشمندان سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جامعه ایران در عصر قاجار و به خصوص در دوران مشروطیت به شمار می‌رفتند (راوندی، ۱۳۸۶: ۵).

تقابل سنت و تجدد مسئله مهم نوگرایی است و هدف آن برهم زدن وحدت فکری و فرهنگی جامعه ایران بود (نجفی و فقیه‌حقانی، ۱۳۸۴: ۱۳۷). پیدایش اندیشه تغییر و ضرورت انجام اصلاحات، ریشه در مجموع عوامل و تحولات ذهنی و عینی جامعه ایران در قرن نوزدهم میلادی داشت. نخستین حرکت اصلاح‌طلبی در درون حکومت قاجار به دوران ولیعهدی عباس‌میرزا نایب‌السلطنه و فرزند فتحعلی‌شاه برمی‌گردد. جنگ‌های ایران و روس و شکست‌های پی‌درپی ایرانیان، چشمان عباس‌میرزا را بر روی دنیای دیگری گشود. عباس‌میرزا و قائم‌مقام فراهانی مشاور عباس‌میرزا با پی بردن به دلایل شکست ایرانیان که ریشه در عقب‌ماندگی همه‌جانبه ایران داشت، درصدد جبران آن برآمدند (الگار، ۱۳۶۹: ۱۳۲).

اساسی‌ترین تغییر این عصر، تغییر در تفکر سیاسی و اجتماعی و شیوه نگرش مردم به زندگی بود. ایرانیان به ضعف اجتماعی و اقتصادی خود در روند حرکت جهان آگاه شده بودند. میرزا ملکم‌خان از چهره‌های اصلی جریان روشن‌فکری غرب‌گرا در عصر قاجار درباره ضعف ایران و علت آن می‌نویسد: «ایران فقیر است، ایران مفلوک است، ایران گداست، به علت این‌که ایران عدالت قانونی ندارد، به علت این‌که وزرای ایران نتوانستند قبول کنند که علاوه بر عقل شخصی ایشان از برای ترقی دول، چه نوع کرامت علمی در دنیا ظاهر شده است» (میرزا ملکم‌خان، ۱۳۲۷: ۱۹۵). او همچنین معتقد بود که: «دنیای دیگری وجود دارد که ما نسبت به آن‌ها، عقب ماندیم. سیر تکاملی تاریخی ایجاب می‌کند که همه ملت‌ها ترقی کنند. اروپایی‌ها هم خواهان آبادانی تمام ممالک دنیا هستند» (همان: ۱۰۸).

با نمایان شدن ضعف و عقب‌ماندگی در عصر قاجار، سلطه فرهنگی غرب بر ایران آغاز گردید. ایران در آن دوره، برای جبران عقب‌ماندگی‌ها و مقابله با یورش فرهنگی بیگانگان تلاش نمود. در آخرین سال‌های قرن ۱۸ و اوایل قرن ۱۹ میلادی که فرهنگ و تمدن غرب دنیا را مقهور ساخته بود، ایرانیان تلاش نمودند ضمن امنیت در برابر هجوم کشورهای استعمارگر، از کاروان پیشرفت نیز عقب نمانند (نجمی، ۱۳۶۳: ۳۴). در ایران، برخی تنها دستاوردهای علمی و تمدنی غرب را دیدند و با تحلیل تک‌ساحتی پیشرفت‌ها، از بسیاری از آسیب‌های اجتماعی آن غفلت ورزیدند. البته اصلاحات علمی و نجات از عقب‌ماندگی در ایران برای استعمارگران قابل پذیرش نبود، چنان‌که در گزارش سرگور اوزلی نخستین سفیر دولت پادشاهی بریتانیا در ایران و واسطه معاهده گلستان بین ایران و روس به دولت متبوع خود آمده که: «باید تلاش کرد تا ملت ایران در همین حالت توحش و بربریت باقی بماند.» (هاشمی، ۱۳۳۵: ۱۱۰).

تحول صنعتی در اروپا نیازمند تأمین مواد اولیه و ایجاد بازارهای مصرف در کشورهای غیر توسعه‌یافته بود. کشورهای در حال توسعه، برای بقای خود و سلطه بر جهان دست به استعمار زدند. در عصر قاجار، دو گروه سنت‌گرا و تجددخواه با دیدگاه متفاوت در برابر یکدیگر قرار گرفتند که این تقابل در فرهنگ اجتماعی آن عصر نمود پیدا کرد. بنابراین، مهم‌ترین قدم در راه آشنایی و شناخت تمدن اروپا در دوره قاجار برداشته شد. به گونه‌ای که

در قرن بیستم میلادی به شکاف گسترده فرهنگی در جامعه ایران منجر گردید (بانی، ۱۳۹۱: ۱۸۴). ملکم‌خان و آخوندزاده را می‌توان از پیش‌گامان تجددگرایی در ایران عصر قاجار دانست که تلاش کردند اصول غربی را بر مبنای لزوم جدایی دین از سیاست و تفکیک قوانین کشوری از قوانین شریعت ترویج نمایند (نقوی، ۱۳۷۷: ۲۱). ورود و نفوذ تمدن غرب در میان اقشار و سطوح گوناگون جامعه و غفلت از وضعیت جامعه توسط حاکمان، دست بیگانگان را جهت نفوذ و اعمال سلطه بر ایران گشود (سریع‌القول، ۱۴۰۲: ۱۱۲). در واقع استبداد حاکم بر جامعه، بی‌کفایتی دستگاه اجرایی و درباریان، توسعه یافتگی رو به رشد غرب، شکل‌گیری مفهوم آزادی و پیشرفت و رشد رفاه عمومی و تأثیر آشکار آن بر زندگی اروپاییان، از جمله عوامل انگیزشی فرار از جامعه سنتی و توجه به جوامع توسعه یافته اروپایی از سوی ایرانیان بود (مدنی، ۱۳۸۶: ۹).

۳.۱.۲. مشروطه‌طلبی و عدالت‌خواهی

نهضت مشروطیت یکی از حوادث بزرگ تاریخ ایران بود که تأثیر عمیق و پایداری بر تحولات فکری و سیاسی جامعه ایران در دوره قاجار گذاشت. اعزام دانشجویان به خارج، سفرهای درباریان و سیاستمداران به اروپا و مهاجرت برخی از ایرانیان به کشورهای مختلف، زمینه‌های ورود تفکر مشروطه‌خواهی را به ایران فراهم آورد (آجدانی، ۱۳۸۷: ۱۷). حادثه مسیو نوز بلژیکی وزیر کل گمرکات ایران در دوران مظفرالدین‌شاه، رفتارهای ظالمانه شعاع‌السلطنه حاکم فارس، آصف‌الدوله حاکم خراسان، ظل‌السلطان در اصفهان، چوب خوردن حاج محمدرضا کرمانی به دستور حاکم کرمان، اهانت حاکم قزوین به یکی از علما و به چوب بستن تعدادی از تجار خوش‌نام تهرانی توسط علاء‌الدوله حاکم تهران، زمینه آغاز اعتراض علیه بی‌عدالتی‌ها و پیدایش نهضت مشروطیت و عدالت‌خواهی را فراهم آورد (تقوی‌مقدم، ۱۳۸۴: ۵۴ و ۶۷). کسروی، منشاء مشروطیت را بیداری ایرانیان دانسته که منظور از بیداری، وقوف آنان به عقب‌ماندگی و ضعف کشور در برابر کشورهای پیشرفته و اعتراض به حکومت استبدادی است. در مرحله بعد، متفکرانی مانند سیدجمال‌الدین اسدآبادی و میرزاملکم‌خان به روشن‌گری توده‌های مردم پرداختند و جنبش تنباکو به عنوان اولین نشانه بیداری ایرانیان پدیدار گشت (کسروی، ۱۴۰۱: گفتار اول).

قابل ذکر است که نظریه مشروطه را عالمان دینی مطرح نمودند و از آن جهت که مشروطه را به نفع دین و دنیای مردم می‌دانستند، به حمایت از آن پرداختند و با کمک عامه مردم آن را پیش بردند. ظلم‌ستیزی و به تبع آن مشروطه‌خواهی دو گروه علما و غرب‌گرایان را به یکدیگر نزدیک و در صفی واحد قرار داد و به واسطه نفوذ و تلاش علما، نهضت مشروطه به پیروزی رسید. اما پس از فتح تهران (۱۳۲۸ ق) غرب‌گرایان تمام تلاش خود را در جهت حذف دین و علما از معادلات سیاسی و اجتماعی به کار بستند (جهان‌بین، ۱۳۹۱: ۱۵۹).

بازخوردهای اجتماعی نهضت مشروطیت متفاوت بود. محمدعلی‌شاه از ابتدای حکمرانی با نهضت همراهی نداشت (کسروی، ۱۴۰۱: ۲۰۲)، به گونه‌ای که سفیر وقت انگلیس پس از مراسم تاج‌گذاری شاه، به دولت متبوع خود

گزارش داد: «سلوک دولت نسبت به مجلس به طریق مخالفت و ضدیت است، بنابراین، روابط فی مابین دولت و ملت البته به بدترین اوضاع منجر خواهد شد» (بشیری، ۱۳۶۸: ج ۱، ۲۰). شیخ فضل‌الله نوری از روحانیون سرشناس و استاد طراز اول حوزه علمیه تهران و فعال نهضت مشروطیت نیز با شعار مشروطه مشروعه، دین و سیاست را جدایی ناپذیر دانسته و اعلام نمود که: «معلوم است که این قانون الهی ما مخصوص به عبادات نیست، بلکه جمیع موارد سیاسیه را بر وجه اکمل و اوفی داراست» (نامدار، ۱۳۷۷: ش ۲۷ و ۲۸). بعد از مشروطه حوادثی چون اعدام شیخ فضل‌الله نوری و شهادت یا تبعید سایر مشروعه‌خواهان و علمای مشروطه‌خواه مانند ترور سیدعبدالله بهبهانی پدید آمد (شمیم، ۱۳۸۷: ۳۶۶).

صدور مشروطیت در ایران مانعی بر سر راه تداوم مداخلات استعماری روس و انگلیس در ایران ایجاد نکرد (کاتوزیان، ۱۴۰۲: ۲۰۰). روشن‌فکران نیز به دو گروه مدافعان و مخالفان مشروطیت و به عنوان یکی از سه گروه مرجع در کنار روحانیون و بازرگانان ایفای نقش نمودند (آجدانی، ۱۳۸۷: ۱۰۵). هدف اصلی نهضت مشروطیت محدود کردن سلطنت براساس قانون بود که در آن اعمال گسترده، مطلق و خودکامه قدرت وجود نداشته باشد (کاتوزیان، ۱۴۰۲: ۱۰۳). با استقرار حکومت مشروطه، سایه استبدادی به مراتب سنگین‌تر از قبل بر فضای کشور گسترده گردید، به گونه‌ای که مشروطه‌خواهان حاکم و روشن‌فکران غرب‌گرا، با حاکمیت مشروطه چیزی جز حذف شریعت اسلام را دنبال نمی‌کردند (آبراهامیان، ۱۳۸۱: ۱۵۲).

۴.۱.۲. پراکندگی قدرت و سلطه بیگانگان بر نظام حکمرانی

عناصر قدرت سیاسی دوره قاجار را می‌توان به دو دسته کلی تقسیم کرد. دسته اول، رؤسای ایل قاجار، شاهزادگان، درباریان، وزرا و اشراف بودند که بیشتر مناصب دولتی و حکومت ایالات بزرگ را در اختیار داشتند. دسته دوم، خوانین و صاحب‌منصبان محلی بودند که در مناطق خود مناصب دولتی را در انحصار داشتند (اشرف، ۱۳۶۳: ۸۸). مسئله ولیعهدی نیز از زمینه‌های مهم ساخت قدرت سیاسی در دوره قاجار بود. ولیعهد در محدوده ایالت خود، برخوردار از جلال و قدرت بود (خورموجی، ۱۳۶۳: ۱۹). برای ولیعهد هنگام دستیابی به تاج و تخت، جلب نظر بیگانگان بسیار مهم بود؛ به گونه‌ای که به قدرت رسیدن محمدشاه به میزان زیادی مدیون دخالت هیأت نظامی بریتانیا در آذربایجان و حمایت روس‌ها بود (آوری، ۱۳۸۲: ۹۱).

افزایش تعداد شاهزادگان و متعلقات آنان، از نتایج دوران سلطنت فتحعلی‌شاه و از معضلات خاص نظام سیاسی دوره قاجار به شمار می‌آمد (هدایت، ۱۳۶۳: ۵۳)، به گونه‌ای که با مرگ شاه، تعداد زیادی شاهزاده در انتظار وصول به مقام پادشاهی بودند (شمیم، ۱۳۸۷: ۳۱۱). حاکمان ایالات از میان شاهزادگان انتخاب می‌شدند و در منطقه خود مانند یک شاه عمل می‌کردند. ایالات در ازای دریافت مالیات‌های سنگین ثابت سالیانه، به طور کامل در اختیار شاهزادگان

قرار می‌گرفت و به نوعی فروش ایالت بود. بنابراین، با گماردن فرزندان شاه به فرمانروایی و حکمرانی ایالات و ولایات، مؤلفه‌ای به نام قاجاری کردن ایران پدید آمد (واتسن، ۱۳۵۶: ۱۶۵).

حرمسرای شاه نیز در عزل، نصب و تقسیم مقامات کشوری و لشکری و مناصب درباری دخیل و ذینفع بود و در تغییرات سهم بسزایی داشت (شمیم، ۱۳۸۷: ۳۱۲). شاهدخت‌ها از طریق ازدواج با حُکام، مقام‌های دولتی، روحانی و سایر مقام‌های بلندپایه، نفوذ خود را بر دربار افزایش می‌دادند. به گونه‌ای که ملک‌جان خانم مادر ناصرالدین‌شاه (مهد علیاء) در به قدرت رسیدن پسرش، عزل حاجی میرزا آقاسی صدراعظم محمدشاه و عزل و قتل امیرکبیر صدر اعظم ناصرالدین‌شاه تأثیرگذار بود و نقش داشت (مدنی، ۱۳۹۴: ج ۱، ۴۵ و فوران، ۱۳۷۸: ۲۱۴ و ۲۱۵).

پیامد بلندمدت معاهدات ایران و روس، افزایش نفوذ همه‌جانبه سیاسی، اقتصادی و نظامی روس‌ها و دیگر قدرت‌های خارجی در ایران بود که روابط خارجی را در سال‌های بعد تحت‌الشعاع قرار داد (عیسوی، ۱۳۶۹: ۱۱۰). ضعف سیاسی شاهان قاجار از یک‌سو و وضعیت نابسامان اقتصادی ایران از سوی دیگر، سبب شد تا کشور محلی برای رقابت استعماری دولت روسیه از طرف شمال و دولت انگلیس از سمت جنوب قرار گیرد. وجود حاکمیت استبدادی روسیه تزاری و لیبرال دموکراسی انگلستان، باعث حمایت روسیه از محافظه‌کاران و حمایت انگلستان از نواندیشان ایران گردید. روسیه برای دستیابی به آب‌های گرم به ایران متوجه شد، فرانسه برای دستیابی به هندوستان، ایران را مناسب دید، انگلستان نیز برای جلوگیری از تحقق مقاصد دو کشور فرانسه و روسیه به ایران می‌نگریست (فوران، ۱۳۷۸: ۱۷۲). تضاد منافع دولت‌ها در ایران به جایی رسیده بود که ناصرالدین‌شاه زبان به شکایت گشوده و می‌گوید: «اگر بخواهم برای یک گشت‌وگذار یا شکار به شمال، شرق یا غرب کشورم بروم، باید با نماینده دولت روسیه مشورت کنم و اگر بخواهم به جنوب بروم، باید نظر انگلستان را جویا شوم» (همان: ۱۶۹).

در کشمکش قدرت‌های بزرگ برای نفوذ در ایران، دو قدرت روس و انگلیس در عرصه سیاست دوره قاجار، نقش ثابت و پایدار داشتند. روس‌ها با اعطای وام‌های سنگین به شاه ایران بر کشور مستولی شدند و سربازان آنان با ایجاد پایگاه در قسمت‌های مختلف کشور حضور داشتند و افسران روس فرماندهی هنگ‌های قزاق (یگان نظامی) ایران را برعهده داشتند (امینی و شیرازی، ۱۳۹۵: ۴۲ و ۴۳). از راه‌های دیگر نفوذ قدرت‌های بزرگ در ساخت قدرت سیاسی قاجار، نفوذ آنان در سیاست خارجی بود، چرا که سیاست خارجی از اختیارات شاه بود (رواسانی، ۱۳۶۷: ۸۵). تا آغاز صدارت امیرکبیر، نفوذ و مداخله سفرا و وزرای روس و انگلیس در ایران به حدی بود که شاه و وزیران می‌بایست میل و اراده آنان را محترم بدانند. پس از امیرکبیر نیز، راه نفوذ مستقیم وزیر مختار انگلیس در مسایل و امور کلی و جزیی ایران باز شد و سفیر روس نیز بر فعالیت و تلاش خود افزود و دایره نفوذ این دو رقیب سیاسی در ایران روزبه‌روز وسیع‌تر گردید (شمیم، ۱۳۸۷: ۳۳۱). در نتیجه، ساخت مرکز سیاسی در دوره قاجار به دلایل

داخلی و خارجی رو به تجزیه گذاشت. تهاجمات خارجی، خزانه دولت را تهی ساخت و دولت به منظور خرید تجهیزات دفاعی و جنگ‌افزار به کسب درآمد از راه مالیات‌های ارضی، شروع به فروش زمین کرد. نتیجه این اقدام، افزایش قدرت حُکام محلی، خوانین و رؤسای عشایر و زمین‌داران بود. این امر نیز سبب پراکندگی منابع قدرت و ضعف دولت مرکزی در اداره سیاسی کشور در دوره قاجار گردید (رک: کدی، ۱۳۸۱).

۲.۲. مصداق‌شناسی تفرقه فرهنگی

حاملان ایدئولوژی در جامعه ایران، روحانیت شیعه و روشن‌فکران بودند (لمبتون، ۱۳۷۵: ۸۳). میان روحانیت و روشن‌فکران اختلاف نظر وجود داشت. ساخت اجتماعی مورد نظر روشن‌فکران، سلطه سیاسی و اقتصادی و تقلید از غرب بود. آنان ضمن انتقاد از نظام موجود، تقلید از غرب را رمز سعادت جامعه می‌دانستند (پارسانیا، ۱۳۷۷: ۲۰۶). از دوره ناصرالدین‌شاه به بعد، عده‌ای از روشن‌فکران آشنا به فرهنگ و تمدن اروپا، برای بیداری مردم ایران و مبارزه با ظلم و استبداد دربار شروع به فعالیت کردند. بارزترین جلوه حضور این گروه در حیات سیاسی ایران مربوط به عصر مشروطیت است. نظریه سیاسی مشروطیت در مقابل نظریه سیاسی سلطنت شکل گرفت و روشن‌فکران در آن عصر، فرصتی یافتند تا بنیان‌های نظام استبدادی را به چالش کشند (راوندی، ۱۳۸۶: ۵۵۲). روشن‌فکران معمولاً بر استخدام مشاوران خارجی، ورود تکنولوژی و سرمایه خارجی، تأسیس مدارس جدید و شایسته‌سالاری تأکید می‌کردند، در حالی که روحانیون بر عدم حضور نیروهای خارجی و آموزش تعالیم اسلامی تأکید داشتند. در نتیجه، شکاف درون منابع ایدئولوژیک قدرت در جامعه ایران، ساختار نظام سیاسی ضعیفی را پدید آورد که نمود آن در ناتوانی دولت در تصمیم‌گیری و اجرای تصمیمات در حوزه داخلی و خارجی ظاهر گشت.

در رویکرد فرهنگی و اجتماعی پژوهش، موارد ذیل تحت عنوان مصادیق تفرقه فرهنگی در دوره قاجار شناسایی گردید:

۱.۲.۲. پیدایی گفتمان روشن‌فکری

گفتمان روشن‌فکری در ترویج فرهنگ غرب در جامعه مذهبی ایران در دوره قاجار نقش داشت. این گفتمان در مقابل نیروی مذهبی و استبداد در جامعه ایران ظاهر گردید و هر یک به تناسب ویژگی‌های معرفتی و جایگاه اجتماعی خویش اعمال قدرت نمودند (پارسانیا، ۱۳۷۷: ۲۱۰). روشن‌فکران در فاصله جنگ‌های ایران و روس و تا قبل از نهضت مشروطیت، به سه گروه عمده تقسیم شدند. گروهی دیپلمات و سیاسی بودند؛ نظیر عسکرخان ارومی‌افشار و میرزا ابوالحسن خان ایلچی. گروه دیگر، فرهنگی بودند؛ نظیر میرزا صالح شیرازی و گروهی هم دیپلمات فرهنگی بودند؛ نظیر میرزا ملکم‌خان. قابل توجه است که رد پای جریان فراماسونری (انجمن‌های سری در راستای

تحقق اهداف استعمار) در هر سه گروه وجود داشت که به تدریج بر تمامی ارکان سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ایران تأثیر گذاشت (نجفی و فقیه‌حقانی، ۱۳۸۴: ۴۰۳).

بارزترین جلوه حضور روشن‌فکران در حیات سیاسی ایران در دوره قاجار مربوط به عصر مشروطیت است. روشن‌فکران در آن عصر مجالی یافتند تا عقاید و افکار خود را بر جامعه حاکم نمایند و از فرصت به‌وجود آمده استفاده کنند. آنان با طرح مفاهیمی چون حکومت قانون، آزادی‌خواهی و ملی‌گرایی در جهت محدود کردن نظام استبدادی قاجار گام برداشتند و در پی تغییر ساختار نظام سلطنتی و برپایی حکومت مشروطه بودند. اتکای بیش از حد و تسلیم آنان در برابر غرب، نداشتن پایگاه مردمی و مخالفت با نهاد روحانیت و دین، موجب مستحکم شدن جای پای استعمار در کشور گردید (راوندی، ۱۳۸۶: ج ۲، ۵۵۲).

۲.۲.۲. نفوذ افکار روشن‌فکران غرب‌گرا

روشن‌فکران غرب‌گرا، هرچند از عقب‌ماندگی کشور و لزوم ترقی و پیشرفت ایران سخن می‌گفتند، ولی رفع عقب‌ماندگی و رسیدن به قافله تمدن را در روی‌آوری به غرب و فرهنگ غرب می‌دانستند (شفیعی سروستانی، ۱۳۷۲: ۲۴). غرب‌گرایان از انسان‌محوری به جای خدامحوری سخن می‌گفتند و از عوامل اجتماعی تکوین و شکل‌گیری سکولاریسم (جدایی دین از سیاست) در ایران بودند. آنان در پوشش ترقی‌خواهی، تجدد و تمدن، آزادی و مساوات به دنبال گسترش فرهنگ غرب در ایران بودند. دین فردی و حداقلی را تبلیغ می‌کردند و به ترویج باستان‌گرایی می‌پرداختند و به جای نفی سلطه بیگانگان، پیوند با آنان را تشویق می‌کردند. آنان سخت شیفته و دل‌باخته غرب و حاکمیت قوانین و آیین‌های غربی در کشور بودند و تقلید از غرب را در همه زمینه‌ها تبلیغ می‌کردند. تقی‌زاده می‌گفت: «ایران باید به گونه‌ای مطلق، ظاهراً و باطناً، جسم و روح، فرنگی بشود و بس». او همچنین گفته: «اینجانب در تحریض و تشویق به اخذ تمدن غربی در ایران پیش‌قدم بوده‌ام و چنان که اغلب می‌دانند، اولین نارنجک تسلیم به تمدن فرنگی را در چهل سال قبل بی‌پروا انداختم» (تقی‌زاده، ۱۳۹۳: ۱۸۵).

آنان معتقد بودند که ملل غرب برای رسیدن به تمدن مادی، ابتدا خود را از هرگونه قید و بند دینی و تعصبات فرقه‌ای و عقاید و ارزش‌های ثابت آزاد نموده‌اند. ملت ایران نیز برای دستیابی به تمدن مادی غرب، چاره‌ای جز کنار نهادن عقاید و ارزش‌ها و بی‌تفاوتی نسبت به دین و آداب و رسوم خود ندارد. به اعتقاد وی: «علم حاصل نمی‌شود مگر با ترقی و ترقی صورت نمی‌بندد مگر با لیبرال بودن و لیبرال بودن ممکن نمی‌شود مگر با رستن از قید عقاید باطل» (سلیمانی، ۱۳۸۴: ۲۲). این سخن در دایره ترقی مادی خلاصه می‌شد، ولی ملت مسلمان ایران، توسعه را تنها در توسعه و ترقی مادی نمی‌دید، بلکه توسعه پایدار و سعادت‌بخش را در رشد هماهنگ زندگی مادی با حیات

اخروی می‌دانست (براتعلی‌پور، ۱۳۸۹: ۱۵)

همچنین، نباید از نقش روشن‌فکران غرب‌گرا در ایجاد و تأسیس مدارس جدید غافل شد. آن‌ها با علم به احاطهٔ علما بر ساختار آموزشی ایران و در جهت ایجاد جامعهٔ متمدن غیر دینی، با الگوگیری از جامعهٔ سکولار غربی و عاری از نفوذ مذهب و علمای دین، اصلاح نظام آموزشی را جزو اهداف اصلی خود قرار دادند. بر این باور بودند که شناخت حقیقی از راه تعقل و علوم نوین حاصل می‌شود نه از راه آموزش مذهبی. بنابراین، به دنبال ایجاد نظام آموزشی جدید و غربی و زایل کردن نفوذ سنتی روحانیت بودند. در همین راستا، پیشنهاد تدوین نظام آموزشی جدید توسط میرزاملکم‌خان مطرح گردید (آبراهامیان، ۱۳۸۱: ۸۰ و ۸۵). علاوه بر این، آنان برای انقطاع مردم از گذشتهٔ فرهنگی خود به دنبال تغییر خط فارسی بودند. با نشان دادن خط و الفبای لاتین به جای عربی در پی ایجاد فاصله بین نسل‌های آیندهٔ ایران و متون دینی‌شان بودند. میرزافتحعلی آخوندزاده در مرحلهٔ نخست، پیشنهاد اصلاح الفبا را طرح کرد. در حقیقت این مرحله، مقدمه‌ای بر جای‌گزینی خط لاتین بود (شریف کاشانی، ۱۳۶۲: ج ۱، ۵۳۵). آخوندزاده نیز قایل بود: «اصول تعلیم و تربیت ما خراب است و بدون اصلاح تعلیم و تربیت، تمدن و ترقی امکان ندارد» (آخوندزاده، ۱۳۵۷: ۹۳). بنابراین، روشن‌فکران غرب‌گرا در بُعد نظری و بُعد عملی خواستار تقلید همه‌سویه از غرب بودند و هرگونه امتیازی را در جهت غربی شدن جامعه به غریبان می‌بخشیدند و با کوچک‌ترین احساس خطری راه سفارتخانه‌های بیگانه را در پیش می‌گرفتند. غرب‌گرایان با سبک دانستن فرهنگ خودی و بزرگ شمردن فرهنگ و ارزش‌های غربی، چشم به غرب دوخته بودند که نویسندگان، روشن‌فکران و صاحب‌نظران آن دیار در روزنامه‌ها و مجله‌های خود دربارهٔ حکومت و ارزش‌ها چه می‌نویسند تا همان را بدون درنگ و دقت، فهمیده و یا نفهمیده، در روزنامه‌ها و مجله‌های فراوانی که در اختیار داشتند، نشر دهند. نگاهی به آثار و مطبوعات روشن‌فکری روزگار مشروطیت، گویای آن است که به اسلام و تعالیم آن به شدت توهین می‌گردید. کسروی در این خصوص می‌نویسد: «روزنامه‌ها بد نوشتند، زبان لعن و طعن گشودند و حتی در مذهب اسلام دست انداختند، یک دسته از آنان پایهٔ عقب‌ماندگی شرق را دین اسلام شمردند» (کسروی، ۱۴۰۱: ۴۳۵).

۳.۲.۲. سنت‌زدایی تحصیل‌کردگان غرب‌زده

ارتباط با غرب، به لحاظ فکری و ایدئولوژیکی، زمینهٔ رواج مفاهیم، اندیشه‌ها و گرایش‌های نو را فراهم کرد و موجب ظهور طبقهٔ روشن‌فکر در کشور گردید (شاه‌محمدی، ۱۳۹۴: ۹۸) ظهور پدیدهٔ روشن‌فکری، رشد تدریجی نیاز به اصلاحات و تغییرات نوین و توجه به اروپای متمدن، نواندیشان تجددطلب را به غربی شدن و تأسیس دولتی نیرومند و کارآمد بر پایهٔ سنت‌ستیزی و دریافت اصول تمدن اروپایی تشویق کرد (آبادیان، ۱۳۸۰: ۲۳۲). اعزام دانشجویان به خارج با ایدهٔ مدرن‌سازی جامعه، هم‌سو و هماهنگ گردید و دانشجویانی جهت تحصیل علم و دانش به کشورهای اروپایی اعزام شدند. تحصیل‌کردگان اروپا، پس از مشاهدهٔ مزایای تمدنی غرب به مقایسهٔ جامعهٔ ایران با

غرب پرداختند. ثمره این اعزام، به بار نشستن جریان‌های فکری و فرهنگی غرب‌زده در ایران و تدوین و اجرای سیاست‌های فرهنگی دولت بود که در عصر مشروطیت نمایان گشت (راوندی، ۱۳۸۶: ج ۲، ۵۴۰ و ۵۴۱).

از جمله دانشجویان تحصیل‌کرده در غرب، میرزاملکم‌خان ناظم‌الدوله از چهره‌های اصلی جریان روشن‌فکری غرب‌گرا در عصر قاجار است. او در سن ده سالگی به پاریس رفت و در مدارس آن‌جا به تحصیل پرداخت. اولین فراموش‌خانه فراماسونری در ایران را تأسیس کرد و در انعقاد قرارداد رویترا (اعطای حق قطعی و انحصاری احداث راه‌آهن از دریای خزر تا خلیج فارس به مدت هفتاد سال به رویترا انگلیسی) تأثیرگذار بود (ملک‌ساسانی، ۱۳۷۹: ۱۲۶). از نظر او، «تنها گذشته غرب معتبر است و از این روی در اندیشه‌های متجددانه غربی هرگز کهنگی راه نخواهد یافت». از نظر ملکم‌خان، «فرهنگ ایرانی سرتاسر تیره و تاریک است و هیچ امیدی در آن نیست». پس جایگزین کردن فرهنگ غربی و نسخ فرهنگ ایرانی، تنها مسیر ترقی و رشد جامعه ایرانی محسوب می‌گردد (رک: میرزاملکم‌خان، ۱۳۲۷: مجموعه آثار). همچنین میرزاملکم‌خان با دیدگاه سنت‌ستیز و غرب‌گرایانه‌ای درباره علمای دین می‌گوید: «دشمن‌ترین اشخاص برای نظم مملکت و تربیت ملت و آزادی آن‌ها، طایفه علما و اکابر فناتیک هستند» (نجفی و فقیه‌حقانی، ۱۳۸۴: ۴۰۶).

سیدحسین تقی‌زاده از دیگر چهره‌های سرشناس غرب‌گرا در دوره قاجار است. تقی‌زاده می‌نویسد: «این جمع گمان می‌کنند که وطن‌پرستی عبارت است از دوست داشتن تمام یا اغلب عادات و آداب و وطن خود و چسبیدن به آن‌ها. خودپسندی ملی آن‌ها را وادار می‌کند بر این که گمان کنند که ایرانی در خیلی امور بر ملل متمدنه فایق است». از نگاه وی، «در غرب جدید هیچ کجی و ناراستی‌ای نمی‌توان یافت و حتی نباید به آن فکر کرد و از نظر وی برای توسعه باید از فرق سر تا نوک پا فرنگی شد» (آجودانی، ۱۳۸۳: ۳۴۴).

میرزافتحعلی آخوندزاده چهره دیگری است که باید وی را نمونه بارز نوگرایی دانست که مشروطه را با مفهوم غربی، تفسیر و تحلیل می‌کرد. این هواخواهی یک‌جانبه که با شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آن روز جامعه ایران هماهنگ نبود، از سوی نوگرایان مصلحت‌گرایی چون میرزاملکم‌خان به نقد کشیده شد و علی‌رغم سفارش ملکم‌خان به وی مبنی بر عدم تعرض به اندیشه‌های مذهبی ملت ایران، جنبه‌های ضد اسلامی مشروطه غربی را به شیوه‌ای بسیار آشکار و روشن بیان کرد (صلاح، ۱۳۸۶: ۱۰۶). آخوندزاده یکی از مهم‌ترین مبانی نظری نظام مشروطه یعنی ناسیونالیسم (ملی‌گرایی) را در تعارض با مذهب دانسته، فرد وطن‌پرست را کسی می‌داند که جان خویش را فدای ملت و کشور خود کند. او می‌گوید: «دیگر آن زمان گذشته که کسی زندگی خود را قربانی مذهب کند» (آدمیت، ۱۳۸۵: ۱۵۱ و ۱۵۲). از نگاه آخوندزاده، «آموزش روح وطن‌دوستی و وطن‌پرستی و ملت و ملیت‌خواهی از طریق سوادآموزی، راهی است برای برون‌رفت از عقب‌ماندگی و رهایی از یوغ بیگانگان». آخوندزاده با نشان دادن باورهای سکولاریستی (جدایی نهادهای حکومتی از نهادهای دینی) خود، مواردی از مسایل فقهی مانند نابرابری موجود

میان زن و مرد در برخی از مسایل اقتصادی، قانون مجازات اسلامی را سخت مورد انتقاد قرار داده و اظهار می‌دارد: «این قوانین با روح یک نظام قانونی و دموکراسی غربی یعنی نظام مشروطه منافات دارد» (رک: آدمیت، ۱۳۸۵: ۱۵۸ - ۱۵۶).

چهره دیگر تحصیل‌کرده غرب، میرزا آقاخان کرمانی از دوستان میرزاملکم‌خان بود. سال‌ها قبل از انتشار روزنامه قانون با وی ارتباط داشت، ولی پس از انتشار روزنامه این ارتباط نزدیک‌تر شد (آدمیت، ۱۳۸۵: ۱۶). او در رواج مشروطه غربی سهم بسزایی داشت، زیرا علاوه بر نگارش مقاله در روزنامه‌های قانون و اختر، برای پخش روزنامه قانون در ایران و بین‌النهرین تلاش می‌کرد. به علاوه، اخبار و طریق نشر حوادث مهم داخل ایران را برای ملکم‌خان می‌نوشت، حتی در برخی موارد اخبار ساختگی از زبان افرادی ساختگی از شهرهای ایران، برای درج در روزنامه قانون برای ملکم‌خان می‌فرستاد و از این طریق برای جوسازی در کشور خدمت شایانی به ملکم‌خان کرد. وی علاوه بر روزنامه، در چندین کتاب نیز اندیشه‌های ضد دینی خود را منعکس نمود که مهم‌ترین آن‌ها «سه مکتوب»، «هفتاد و دو ملت»، «صد خطابه» و «آئینه اسکندری» است (آدمیت، ۱۳۸۵: ۳۰).

۴.۲.۲. وابستگی سیاسی، نظامی و اقتصادی ایران

از اواسط سلطنت فتحعلی‌شاه، سیاست خارجی ایران تابع سیاست، تمایلات و منافع کشورهای روس و انگلیس بود و در کشاکش رقابت سیاسی و اقتصادی آنان قرار داشت. نمایندگان سیاسی خارجی هر وزیری را که تحت حمایت خویش می‌گرفتند، از مؤاخذه و بازخواست شاه مصون بود. با توجه به نفوذ نمایندگان سیاسی روس و انگلیس در دربار و دخالت آنان در امور سیاسی و حتی مسایل داخلی، از وزارت خارجه ایران فقط یک نام باقی مانده بود (مدنی، ۱۳۸۶: ۳۲۵). دایره نفوذ روس و انگلیس در ایران روزبه‌روز گسترده گردید و درباریان بنا به مصلحت خویش، گاه به سیاست همسایه شمالی و زمانی به سیاست همسایه جنوبی خود متمایل می‌شدند (شمیم، ۱۳۸۷: ۳۳۱).

زاممداران نیز در خدمت منافع استعماری قدرت‌های بیگانه بودند و هرگاه که سیاست‌مداران ایرانی در جهت منافع ملی عمل می‌کردند، به شیوه‌های گوناگون از آن جلوگیری می‌شد. استبداد داخلی با همراهی استعمار خارجی مانع از تأثیرگذاری مردم بر سرنوشت خویش گردید. صدر اعظم امیرکبیر در راه قطع نفوذ خارجیان تلاش نمود، اما پس از او، راه نفوذ بیگانگان در مسایل ایران باز شد و سفارت‌خانه‌های روس و انگلیس در عزل و قتل او نقش داشتند (رک: هاشمی‌رفسنجانی، ۱۳۳۵: ۴۵۱ - ۴۴۱). بنا به گفته دکتر پولاک، پزشک مخصوص ناصرالدین‌شاه، «پول‌هایی که می‌خواستند برای خریدن او رشوه بدهند و قبول نمی‌کرد، به مصرف کشتن او رسید» (همان: ۴۲۷).

همچنین، به دلیل عدم وجود حکومت مقتدر مرکزی، یاغیان در نقاط مختلف ایران در پی ایجاد مشکل و بروز ناامنی بودند. جدایی‌هایی از خاک ایران، محصول همین هرج و مرج‌ها و ناامنی‌های اجتماعی بود (مدنی،

۱۳۸۶: ج ۱، ۴۰۰). وجود ارتش قوی با منافع قدرت‌های بیگانه در ایران مغایر بود و بیگانگان در جهت سلطه خود، سعی در تضعیف قدرت نظامی ایران داشتند (رک: نفیسی، ۱۳۶۱: ج ۱، ۹۸ - ۹۵). شکست‌های نظامی ایران از روسیه و تحمیل عهدنامه‌های گلستان (۱۸۱۳ م) و ترکمان‌چای (۱۸۲۸ م) ناتوانی ایران را آشکار ساخت (رزاقی، ۱۳۸۰: ۱۳).

به لحاظ اقتصادی نیز در دوره قاجار، اکثریت افراد جامعه از فقر و تنگدستی رنج می‌بردند. مالیات از کسانی گرفته می‌شد که از تهیه امکانات اولیه زندگی خویش ناتوان بودند. از کالای خارجی، مالیات بسیار اندک گرفته می‌شد و در نتیجه، کالای ایرانی بازار خود را از دست می‌داد. در نیمه سده ۱۹ میلادی ایران به ناچار از کشورهای خارجی وام گرفت، ارزش پول خود را کاهش داد و امکانات و توانایی‌های اقتصادی کشور را با واسطه درباریان در قالب امتیازات گوناگون در اختیار بیگانگان قرار داد (فوران، ۱۳۸۹: ۱۸۰).

۳. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر پراکندگی در ساحات نگرش و ارزش‌ها را در دوره قاجار با عنوان تفرقه فرهنگی بررسی نموده است. هم‌زمانی عصر قاجار با تغییر و تحولات جهانی موجب پیدایش ارتباط ایران با غرب و آشنایی هرچه بیشتر ایرانیان با پیشرفت تکنولوژی و صنعت در جوامع اروپایی شد. ارتباط با غرب به لحاظ فکری، زمینه رواج اندیشه و گرایش‌های نو در ایران عصر قاجار را فراهم نمود. پیدایش اندیشه نوگرایی و اصلاحات، مورد توجه و رغبت نخبگان و خواص جامعه قرار گرفت و در نتیجه، طبقه روشن‌فکر با گرایش به غرب در ایران پدید آمد. غرب‌گرایی توسط روشن‌فکران تبلیغ و ترویج شد و در امور داخلی و سیاست خارجی ایران رسوخ کرد و به تدریج جامعه را درگیر غرب‌زدگی و خودباختگی نمود.

روشن‌فکران غرب‌گرا، رفع عقب‌ماندگی و رسیدن به قافله تمدن را در روی‌آوری به غرب و فرهنگ غرب می‌دانستند و معتقد بودند که ملت ایران برای دست‌یابی به تمدن مادی غرب، چاره‌ای جز کنار نهادن عقاید و ارزش‌ها و بی‌تفاوتی نسبت به دین و آداب و رسوم خود ندارد. رویارویی با فرهنگ و تمدن غرب تمامی ابعاد نظام اجتماعی ایران را دربرگرفت. سطحی‌نگری به فرهنگ و تمدن غرب و عدم توجه به درون‌مایه‌های فکری آن، بی‌توجهی حکمرانان قاجار به روح استعمارگری و سلطه‌طلبی کشورهای سلطه‌گر، نفوذ و سلطه استعمار را در ایران در پی داشت.

پیامد پراکندگی منابع قدرت ایران در دوره قاجار، شکست اصلاحات و نوگرایی بود. این مسئله به بحران سیاسی، اقتصادی و ایدئولوژیک نظام سیاسی قاجار دامن زد. به دلیل فقدان حکومت مقتدر مرکزی در دوره قاجار، یایان در نقاط مختلف در پی ایجاد هرج و مرج و ناامنی بودند. جدایی قسمتهایی از خاک ایران، محصول همین هرج و مرج‌ها و ناامنی‌های اجتماعی بود. در این دوره، امکانات و توانایی‌های اقتصادی کشور در قالب امتیازات گوناگون و

با واسطه درباریان در اختیار بیگانگان قرار گرفت. استقلال نظامی و وجود ارتش قوی در ایران نیز با منافع قدرت‌های بیگانه در ایران مغایر بود و بیگانگان در جهت سلطه بر منابع و منافع کشور، سعی در تضعیف قدرت نظامی ایران داشتند.

زمینه بروز افکار انقلابی و آزادی‌طلبی توسط نیروهای فعال جامعه در دوره قاجار فراهم گردید. از اعزام دانشجو به خارج، سفرهای درباریان و سیاستمداران به اروپا و مهاجرت برخی از ایرانیان به کشورهای مختلف به عنوان زمینه‌های ورود تفکر مشروطه‌طلبی و عدالت‌خواهی به ایران نام برده‌اند. ثمره اعزام دانشجو به غرب، به بار نشستن جریان‌های فکری و فرهنگی غرب‌زده در ایران بود و همین غرب‌گرایان بودند که سیاست‌های فرهنگی دولت ایران را تدوین و اجرا می‌کردند.

ویژگی ارزشی مسئله	استقلال و بیگانه‌ستیزی	خودباوری و اتکاء به نفس	قانون‌گرایی و عدالت‌محوری	تعهد و مسئولیت‌پذیری
بسترسنجی تفرقه فرهنگی در دوره قاجار	غرب‌گرایی و غرب‌زدگی	نوگرایی و خودباختگی	مشروطه‌طلبی و عدالت‌خواهی	پراکندگی قدرت و سلطه بیگانگان بر نظام حکمرانی
مصادیق تفرقه فرهنگی در دوره قاجار	پیدایی گفتمان روشن‌فکری	نفوذ افکار روشن‌فکران غرب‌گرا	سنت‌زدایی تحصیل - کردگان غرب‌زده	وابستگی سیاسی، نظامی و اقتصادی ایران

نمودار الگوی ارتباطی ویژگی و انحراف از فرهنگ معیار

منابع

- قرآن کریم. ترجمه بر اساس تفسیر المیزان. صفوی، سیدمحمدرضا.
 اشرف، احمد (۱۳۶۳). مراتب اجتماعی در دوران قاجار. تهران: آگاه.
 امینی، علیرضا و شیرازی، حبیب‌الله ابوالحسن (۱۳۹۵). تحولات سیاسی اجتماعی ایران از قاجاریه تا رضاشاه. تهران: قومس.
 الگار، حامد (۱۳۶۹). دین و دولت در ایران: نقش علما در دوره قاجار. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: توس.
 آبادیان، حسین (۱۳۸۰). تمدن غرب و گفتمان‌های روشنفکری عصر مشروطه. مطالعات ملی، ش ۷.
 آبراهامیان، یرواند (۱۳۹۲). ایران بین دو انقلاب. ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی ولی ولایی. تهران: نی.
 آبراهامیان، یرواند (۱۳۹۱). تاریخ ایران مدرن. ترجمه محمدابراهیم فتاحی. تهران: نی.
 آجدانی، لطف‌الله (۱۳۸۷). روشنفکران ایران در عصر مشروطیت. تهران: اختران.

- آجودانی، ماشاءالله (۱۳۸۳). *مشروطه ایرانی*. تهران: اختران.
- آخوندزاده، میرزافتحعلی (۱۳۵۷). *القبای جدید و مکتوبات*. به کوشش حمید محمدزاده و حمید اپاراسلی. تبریز: احیاء.
- آدمیت، فریدون (۱۳۸۵). *اندیشه ترقی و حکومت قانون (عصر سپهسالار)*. تهران: خوارزمی.
- آدمیت، فریدون (۱۳۴۹). *اندیشه‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده*. تهران: خوارزمی.
- آدمیت، فریدون (۱۳۵۷). *اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی*. تهران: پیام.
- آذرنوش، آذرتاش (۱۳۷۹). *فرهنگ معاصر عربی فارسی*. تهران: نی.
- آوری، پیتر (۱۳۸۲). *تاریخ معاصر ایران*. ج ۱، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی. تهران: حیدری.
- بانی مسعود، امیر (۱۳۹۱). *معماری معاصر ایران: در تکاپوی بین سنت و مدرنیته*. تهران: هنر معماری قرن.
- براتعلی‌پور، مهدی (۱۳۸۹). *پیشگامان فضیلت و آزادی در نگرش‌های سیاسی - دینی ایران معاصر (از نهضت مشروطه تا انقلاب اسلامی)*. قم: دانشگاه مفید.
- بشیری، احمد (۱۳۶۸). *کتاب نارنجی: ظل السلطان و محمدعلی شاه رو در رو: اسناد محرمانه وزارت خارجه روسیه تزاری درباره وقایع مشروطیت ایران*. ترجمه حسین قاسمیان. تهران: پرواز.
- پارسانیا، حمید (۱۳۷۷). *حدیث پیمانه: پژوهشی در انقلاب اسلامی*. قم: معارف.
- تقوی مقدم، سیدمصطفی (۱۳۸۴). *فراز و فرود مشروطه*. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- تقی‌زاده، سیدحسن (۱۳۹۳). *زندگی طوفانی (خاطرات)*. زیر نظر ایرج افشار. تهران: توس.
- جهان‌بین، فرزاد (۱۳۹۱). *تحلیلی بر مواضع سیاسی علمای شیعه از عدالتخانه تا کودتای رضاخان*. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- حاجی‌یوسفی، امیرمحمد و محمدیان، محمد (۱۳۹۷). «منابع قدرت اجتماعی، ساختار دولت و روابط خارجی قاجار»، *دانش سیاسی*، ش ۲۷.
- حائری، عبدالهادی (۱۳۶۴). *تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق*. تهران: امیرکبیر.
- خورموجی، محمدجعفر (۱۳۶۳). *حقایق الاخبار ناصری*. به کوشش حسین خدیوچم. تهران: زوار.
- دانشکیا، محمدحسین (۱۳۹۳). *نگاهی دیگر به تاریخ در قرآن*. قم: معارف.
- ذوعلم، علی (۱۳۹۲). *فرهنگ معیار از منظر قرآن کریم*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- راوندی، مرتضی (۱۳۸۶). *تاریخ اجتماعی ایران*. ج ۲، تهران: امیرکبیر.
- رائین، اسماعیل (۱۳۷۹). *فراموش‌خانه و فراماسونری در ایران*. تهران: رائین.
- رزاقی، ابراهیم (۱۳۸۰). *آشنایی با اقتصاد ایران*. تهران: نی.
- رسول‌زاده اقدم، صمد و طاهری، علیرضا (۱۳۹۳). «بررسی علل توسعه‌نیافتگی ایران در دوره قاجار»، *مطالعات علوم اجتماعی ایران*، ش ۴۰.

- رواسانی، شاپور (۱۳۶۷). دولت و حکومت در ایران در دوره تسلط استعمار سرمایه‌داری. تهران: شمع.
- سریع‌القلم، محمود (۱۴۰۲). عقلا نیت و توسعه یافتگی ایران. تهران: فرزانه روز.
- شاه‌محمدی، روح‌الله (۱۳۹۴). مبانی دولت‌مدن در اندیشه متفکران عصر مشروطه. تهران: آدابوم.
- شریف کاشانی، محمدمهدی (۱۳۶۲). وقایع اتفاقیه در روزگار. ج ۱، به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان. تهران: تاریخ ایران.
- شریفی‌شکوه، زینب (۱۳۹۷). «وضعیت فکری و فرهنگی ایران در عصر قاجار»، فرهنگ پژوهش، ش ۳۳.
- شفیعی‌سروستانی، اسماعیل (۱۳۷۲). تهاجم فرهنگی و نقش تاریخی روشنفکران. تهران: کیهان.
- شیرازی، میرزاابوالحسن (۱۳۶۴). حیرت‌نامه. به کوشش حسن مرسل‌وند. بی‌جا: بی‌نا.
- شمیم، علی‌اصغر (۱۳۸۷). ایران در دوره سلطنت قاجار. تهران: بهزاد.
- صلاح، مهدی (۱۳۸۶). جریان‌های فکری مشروطیت: مجموعه سخنرانی‌ها، مقالات و ضمایم. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.
- عیسوی، چارلز (۱۳۶۹). تاریخ اقتصادی ایران عصر قاجار. ترجمه یعقوب آژند. تهران: گستره.
- فوران، جان (۱۳۷۸). مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران. ترجمه احمد تدین. تهران: رساء.
- کاتوزیان، محمدعلی همایون (۱۴۰۲). دولت و جامعه در ایران: انقراض قاجار و استقرار پهلوی. ترجمه حسن افشار. تهران: مرکز.
- کدی، نیکی‌آر (۱۳۸۱). ایران در دوران قاجار و برآمدن رضاخان. ترجمه مهدی حقیقت‌خواه. تهران: ققنوس.
- کسروی، احمد (۱۴۰۱). تاریخ مشروطه ایران. تهران: امیرکبیر.
- لمبتون، آ.ک.س (۱۳۷۵). ایران عصر قاجار. ترجمه سیمین فصیحی. مشهد: جاودان خرد.
- ملایی توانی، علیرضا (۱۳۹۱). «تبیین ریشه‌های اجتماعی اقتصادی انقلاب مشروطه»، تحقیقات تاریخ اجتماعی، ش ۲.
- مدنی، جلال‌الدین (۱۳۶۱). تاریخ سیاسی معاصر ایران. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- مدنی، جلال‌الدین (۱۳۸۶). تاریخ تحولات سیاسی و روابط خارجی ایران. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ملک‌ساسانی، احمدخان (۱۳۷۹). سیاستگران دوره قاجار. تهران: مگستان.
- میرزاملکم خان (۱۳۲۷). مجموعه آثار میرزاملکم خان. گردآوری محمدمحیط طباطبایی. تهران: کتابخانه دانش.
- نجفی، موسی و فقیه‌حقانی، موسی (۱۳۸۴). تاریخ تحولات سیاسی ایران. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- نجفی، ناصر (۱۳۶۳). ایران در میان طوفان. تهران: کانون معرفت.
- نفیسی، سعید (۱۳۸۳). تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر: از آغاز سلطنت قاجاریه تا سرانجام فتحعلی‌شاه. تهران: اساطیر.
- نفیسی، سعید (۱۳۶۱). تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران. تهران: بنیاد.
- نقوی، علی‌محمد (۱۳۷۷). جامعه‌شناسی غرب‌گرایی. تهران: امیرکبیر.
- واتسن، رابرت گرانت (۱۳۵۶). تاریخ قاجار. ترجمه عباسقلی آذری. بی‌جا: بی‌نا.
- ورهرام، غلامرضا (۱۳۸۵). نظام سیاسی و سازمان‌های اجتماعی ایران در عصر قاجار. تهران: معین.

هاشمی رفسنجانی، علی اکبر (۱۳۳۵). *امیرکبیر یا قهرمان مبارزه با استعمار*. تهران: امیرکبیر.

هدایت، مخیرالسلطنه (۱۳۶۳). *گزارش ایران: قاجاریه و مشروطیت*. تهران: نقره.

References

- The Holy Qur'an*. Safavi, Seyed Mohammadreza. Translation based on Tafsir al-Mizan. (In Persian)
- Ashraf, Ahmad (1984). *Social Hierarchies in the Qajar Era*. Tehran: Agah. (In Persian)
- Amini, Alireza & Shirazi, Habibollah Abolhassan (2016). *Political and Social Evolutions in Iran from the Qajar Period to Reza Shah*. Tehran: Ghoomes Publishing Company. (In Persian)
- Algar, Hamid (1990). *Religion and State in Iran: The Role of Scholars during the Qajar Period*. Translated by Abolqasem Sari. Tehran: Tous. (In Persian)
- Abadian, Hossein (2001). Western Civilization and Enlightenment Discourses of the Constitutional Era. *National Studies*, Spring 2001 (7), pp. 229-246. (In Persian)
- Abrahamian, Ervand (2013). *Iran Between Two Revolutions*. Translated by Ahmad Golmohammadi and Mohammad Ebrahim Fattahi Vali Velayati. Tehran: Nashr-e Ney. (In Persian)
- Abrahamian, Ervand (2012). *A Modern History of Iran*. Translated by Mohammad Ebrahim Fattahi. Tehran: Nashr-e Ney. (In Persian)
- Ajdani, Lotfollah (2008). *Scholars of Iran in the Constitutional Era*. Tehran: Akhtaran. (In Persian)
- Ajodani, Mashallah (2004). *Iranian Constitutionalism*. Tehran: Akhtaran. (In Persian)
- Akhoundzadeh, Mirza Fathali (1978). *The New Alphabet and Writings*. Edited by Hamid Mohammadzadeh & Hamid Apaarasli. Tabriz: Ahya. (In Persian)
- Adamiyat, Fereydoun (2006). *The Thought of Progress and the Rule of Law (The Era of Sepahsalar)*. Tehran: Kharazmi. (In Persian)
- Adamiyat, Fereydoun (1970). *The Thoughts of Mirza Fathali Akhoundzadeh*. Tehran: Kharazmi. (In Persian)
- Adamiyat, Fereydoun (1978). *The Thoughts of Mirza Agha Khan Kermani*. Tehran: Payam. (In Persian)
- Azarnoush, Azartash (2000). *Contemporary Arabic-Persian Culture*. Tehran: Nahr-e Ney. (In Persian)
- Avery, Peter (2003). *Modern Iran*. Vol. 1, Translated by Mohammad Rafiei Mehrabadi. Tehran: Heydari. (In Persian)
- Bani Masoud, Amir (2012). *Contemporary Architecture of Iran: Struggling Between Tradition and Modernity*. Tehran: Honare Memari Gharn. (In Persian)
- Baratali Pour, Mehdi (2010). *Pioneers of Virtue and Freedom in Political-Religious Views of Contemporary Iran (From the Constitutional Movement to the Islamic Revolution)*. Qom: Mofid University. (In Persian)
- Bashiri, Ahmad (1989). *The Orange Book: Zelul Soltan and Mohammad Ali Shah Face to Face: Confidential Documents of the Tsarist Russian Foreign Ministry Concerning the Events of the Iranian Constitutional Movement*. Translated by Hossein Ghasemian. Tehran: Parvaz. (In Persian)
- Parsania, Hamid (1998). *The Hadith of Peymaneh: A Study on the Islamic Revolution*. Qom: Maaref. (In Persian)
- Taqvi-Moqaddam, Seyyed Mostafa (2005). *The Ups and Downs of Constitutionalism*. Tehran: Institute for the Studies of Contemporary History of Iran. (In Persian)

- Taghizadeh, Seyyed Hassan (2014). *Stormy Life (Memoirs)*. Under the supervision of Iraj Afshar. Tehran: Tous.(In Persian)
- Jahanbin, Farzad (2012). *An Analysis of the Political Positions of Shia Scholars from the Justice House to the Coup of Reza Khan*. Tehran: Institute for the Studies of Contemporary History of Iran.(In Persian)
- Haji-Yousefi, Amir Mohammad & Mohammadian, Mohammad (2018). Social Power Resources, Government Structure and Foreign Relations of Qajar dynasty. *Political Knowledge*, Spring and Summer 2018 (27), pp. 91-116.(In Persian)
- Haeri, Abdolhadi (1985). *Shi'ism and Constitutionalism in Iran and the Role of Iranians Residing in Iraq*. Tehran: Amir Kabir.(In Persian)
- Khormooji, Mohammad Jafar (1984). *Truths of Naseri News*. Edited by Hossein Khadivjam. Tehran: Zavar.(In Persian)
- Daneshkia, Mohammad Hossein (2014). *Another Look at History in the Qur'an*. Qom: Maaref.(In Persian)
- Zoelm, Ali (2013). *The Standard Culture from the Perspective of the Holy Qur'an*. Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought.(In Persian)
- Ravandi, Morteza (2007). *Social History of Iran*. Vol. 2, Tehran: Amir Kabir.(In Persian)
- Raein, Ismail (2000). *The Freemasonry and Forgetting House in Iran*. Tehran: Raein.(In Persian)
- Razaghi, Ebrahim (2001). *An Introduction to the Economy of Iran*. Tehran: Nashr-e Ney.(In Persian)
- Rasulzadeh Aghdam, Samad & Taheri, Alireza (2014). Examining the Causes of Underdevelopment in Iran during the Qajar Period. *Iranian Social Science Studies*, Spring 2014 (40), pp. 92-111.(In Persian)
- Ravasani, Shapur (1988). *The State and Government in Iran During the Domination of Capitalist Colonialism*. Tehran: Sham.(In Persian)
- Sariolghalam, Mahmoud (2023). *Rationality and Development in Iran*. Tehran: Farzan Rooz.(In Persian)
- Shah Mohammadi, Ruhollah (2015). *Foundations of Modern Government in the Thoughts of Thinkers of the Constitutional Era*. Tehran: Abadboum.(In Persian)
- Sharif Kashani, Mohammad Mehdi (1983). *Incidental Events in History*. Edited by Mansoureh Ettehadieh & Sirous Saadvandian. Tehran: History of Iran.(In Persian)
- Sharifi Shokooh, Zeynab (2018). Iranian Intellectual and Cultural Status in the Qajar Period. *Farhang-e Pazhouhesh*, Spring 2018 (33), pp. 127-148.(In Persian)
- Shafiei Sarvestani, Ismail (1993). *Cultural Invasion and the Historical Role of Intellectuals*. Tehran: Keyhan.(In Persian)
- Shirazi, Mirza Abolhasan (1985). *The Book of Wonder*. Edited by Hassan Morsalvand. [Place of publication not specified]: [Publisher not specified].(In Persian)
- Shamim, Ali Asghar (2008). *Iran During the Qajar Dynasty*. Tehran: Behzad.(In Persian)
- Salah, Mehdi (2007). *Intellectual Currents of the Constitutional Movement: A Collection of Lectures, Articles, and Appendices*. Tehran: Political Studies and Research Institute.(In Persian)
- Isavi, Charles (1990). *The Economic History of Iran in the Qajar Period*. Translated by Yaqoub Azhand. Tehran: Gostareh.(In Persian)
- Foran, John (1999). *Fragile Resistance: Social Transformation in Iran*. Translated by Ahmad Tadayon. Tehran: Rasa.(In Persian)

- Katouzian, Mohammad Ali Homayoun (2023). *State and Society in Iran: The Eclipse of the Qajars and the Rise of the Pahlavis*. Translated by Hassan Afshar. Tehran: Markaz.(In Persian)
- Keddie, Nikki R. (2002). *Qajar Iran and the Rise of Reza Khan*. Translated by Mehdi Haqiqatkhah. Tehran: Qoqnoos.(In Persian)
- Kasravi, Ahmad (2022). *The History of Iran's Constitutional Movement*. Tehran: Amir Kabir.(In Persian)
- Lambton, A.K.S. (1996). *Iran During the Qajar Era*. Translated by Simin Fasihi. Mashhad: Javdan Kherad.(In Persian)
- Mollaiy Tavany, Alireza (2012). The Explanation of Social-Economical Causes of Constitutional Revolution. *Tahqiqāt-e Tārikh-e Ejtemā'i (Social History Studies)*, Fall 2012 (2), pp. 135-159.(In Persian)
- Madani, Jalal al-Din (1982). *The Political History of Contemporary Iran*. Qom: Daftare Intesharate Eslami.(In Persian)
- Madani, Jalal al-Din (2007). *The Political Transformations and Foreign Relations of Iran*. Qom: Daftare Intesharate Eslami.(In Persian)
- Malek Sasan, Ahmad Khan (2000). *Politicians of the Qajar Era*. Tehran: Magestan.(In Persian)
- Mirza Malkam Khan (1948). *The Works of Mirza Malkam Khan*. Compiled by Mohammad Mohit Tabatabai. Tehran: Danesh Library.(In Persian)
- Najafi, Mousa & Faqih Haqani, Mousa (2005). *The History of Political Changes in Iran*. Tehran: Institute for Contemporary Historical Studies of Iran.(In Persian)
- Najmi, Naser (1984). *Iran Amid the Storm*. Tehran: Kanoun Marefat.(In Persian)
- Nafisi, Saeed (2004). *The Social and Political History of Iran in the Contemporary Era: From the Beginning of the Qajar Dynasty to the End of Fath Ali Shah*. Tehran: Asatir.(In Persian)
- Nafisi, Saeed (1982). *The Social and Political History of Iran*. Tehran: Bonyad.(In Persian)
- Naghavi, Ali Mohammad (1998). *The Sociology of Westernism*. Tehran: Amir Kabir.(In Persian)
- Watson, Robert Grant (1977). *The History of the Qajar Dynasty*. Translated by Abbasgholi Azari. [Place of publication not specified]: [Publisher not specified].(In Persian)
- Varahram, Gholamreza (2006). *The Political System and Social Organizations of Iran in the Qajar Era*. Tehran: Moein.(In Persian)
- Hashemi Rafsanjani, Ali Akbar (1956). *Amir Kabir or the Hero of the Struggle Against Colonialism*. Tehran: Amir Kabir.(In Persian)
- Hedayat, Mokhber al-Saltaneh (1984). *Report on Iran: The Qajar Era and the Constitutional Movement*. Tehran: Noghreh.(In Persian)